

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования Республики Тыва
Администрация муниципального района "Кызылский кожуун" Республики Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Баян-Колская средняя общеобразовательная школа
имени Долчанмаа Бай-Кара Шожульбеевны.

РАССМОТРЕНА

Заместителем директора по
ВР

Дувен-Бады
Дувен-Бады А.А.

Протокол № 1
от «18» августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНА

заместителем директора по
УВР

Чанзынмаа
Чанзынмаа С.К.

Протокол № 1
от «19» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНА

и.о директора школы

Токсун Ш.А.
Токсун Ш.А.

Приказ № 47
от « » августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по внеурочной деятельности «Улусчу ужурлар»
для обучающихся 6^{а,б} классах

Составитель: педагог дополнительного
образования Доржу Ольга Байкараевна

с.Баян-Кол, 2023 г.

6-гы класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемнин ажылчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суул сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнуң «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттынган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлептиг болурунуң дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилиниң арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга-дуржулгазынга даянган.

6-гы класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:

«Кижини – бойдустуң дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны
2. Кижини угааны
3. Кижиниң октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.
5. Назын эргилдези.
6. Кижиниң хаязы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.

7. Арага дугайы.

8. Ниити ужурлар (этикет).

9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредери;

- езулуг тыва кижиниң овур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредери;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажил чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредери;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;

- кижиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түңнел турар ужурлуг деп чүүлдүң дугайында билигни бээри;

- кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунуң дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар чонунга база бойдука хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдii-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белең болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүң хөй талалыгутказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,

- өг- бүледе кежигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,

- өг- бүле бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижини – бойдустан дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;

2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажил кичээли;

4. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;

7. Ниити хыналда ажил – 1 шак;

8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;

9. Чырык күзел – 1 шак, оон иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;

10. Түңнел кичээл. – 1 шак, оон иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазыныкичээли.

Кижичаяаны-биле холбашкан ужурларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билир, культурулуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагыырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге **«Кижичааяны – бойдустуң дээди чаяалгазы»** деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлөптиг кижичандыг болурул? Кижичаяаны. “Кижичааяны” деп атка канчаар төлөптиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижичааяны. Мага-бот дадыктырарының аргалары.

Кижичааяны октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаразы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежилим”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижичааяны хаяазы. Кижичааяны хей-аьды. Кижичааяны сүлдези. Кижичааяны сузу. Куьт дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандырары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижичааяны шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

“Улусчу ужурлар” эртеминиң «Кижичааяны – бойдустуң дээди чаяалгазы.» деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөренип болгаш оларны билген турар:

- кижичааянынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билир болгаш ону сагып чоруур;
- иштики делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билир;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгеренгей илередип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билир.

Календарь-тематиктиг план «Кижичааяны – бойдустуң дээди чаяалгазы.»

№	Темазы	Үези/шагы	Кичээлдин хевири	Кичээлге ажылдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар билиишкиннери болгаш эге билиглери	Онаалга	К...
1.	Кириилде кичээл. Төлөптиг кижичандыг болурул?	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичааяны бодунуң үүлгедиглерин харыылаары база төлөптиг кижичааяны дугайында бодалдар солчур.	Төлөптиг деп санадып чоруур кижилерниң даңзызын тургузар.	
2.	Кижичааяны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичааяны деп чүнү ынча деп турарыл база кижичааяны үш дою деп чүл? билген турар.	Үш дойнуң бирээзиниң -не чуруун чуруур (А4)	
3.	ЧСК «Кижичааяны» деп атка канчаар	1	Чугаа сайзырады	Беседа. Башкының	Чогаадыкчы ажылдың дузазы-биле кижичааяны деп	Төлөптиг кижичааяны деп	

	төлептиг болурул?		лгазының кичээли	тайылбыры .Чогаадыкчы ажыл	атка төлептиг болурунун дугайында бодалын илередип билири.	кижиниң эки талаларын санап бижиир.	
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Чүге улуг уйгуну амыдыралдың эң коргунчуг, эң күштүг азаларының бирээзи деп санап турарын база улуг уйгу багай деп чүүлдү билген турар уjurлуг.	Хүн чурумун бижип эккээр.	
5.	Кижиге угааны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Шын угаадыг, тура-сорук деп чүүлдерниң аразында харылзаазын база амыдыралда утказын билген турар.	Тура-соруктуг, чүткүлдүг кижиге деп кандыг кижини ынча дээрил тодарадып бижиир.	
6.	Мага-бот дадыктырарының аргалары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Мага-бот дадыктырары чүге херегил база кандыг аргаларны ажыглап болурул? деп чүүлдерни билген турар уjurлуг.	Ада-иезинден дадыгарының аргаларын айтырып эккээр.	
7.	Кижиниң октаргайы.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Иштики октаргай деп чүл база ооң байдалы мөзү-бүдүштен канчаар хамааржып болурул түңнээр.дугайында	Иштики делегей деп чүл тодарадыын тывар. (интернеттен)	
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Сагыш культуразы, ак сагыш, кара сагыш дээн ышкаш терминнерни база оларныаразында харылзааларны билген турар уjurлуг.	Ак болгаш кара сагышты удурланык чылар кылдыр чуруур (А4).	
9.	Сагыш эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Эргилде, кижиниң сагыжының эргилдези, йөрээл, кара сагыштың хоразы дээн билиишкиннерни билген турар.	Башкының бижиткен чүүлүн номчуп, катаптаар.	
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1	Чугаа сайзырады	Бот ажыл. Чогаадыкч	ТЕСТ хыналда	Эжинге бир	

			лганының кичээли	ы а жыл. Практиктиг а жыл		бодалга-байдал чогаадыр.	
11.	Сагыш маңы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Сагыш маңы, үндүрүк-киирик сагыш, өнүгүш дүштер көөрү деп билиишкиннерниң аразында харылзааны тодаргайлап билген турар уjurлуг.	Өртемчейде үш дүрген. Тывар.	
12.	Сагыш аптаразы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Сагыш аптаразы, сагынгыр кижиге, «угааны дыдык таар дег» деп билиишкиннерни билген турар.	Айтырыгларга харылаар. Ар.102.	
13.	Угаан-сагыш ажылы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Кижиниң бодунуң сагыжын хынаары, анализ, деңнелге, классификация, систематизация, чогаадыкчы сагыш	Айтырыг 6 ар.105.	
14.	ЧСК Бот а жыл. Сагыш хынаары.	1	Чугаа сайзырады лганының кичээли	Бот а жыл. Хыналда а жыл.	Бот а жыл ТЕСТ	Солун бодалга чогаадыр.	
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Ажылды сагыш-биле кылыры, бодунга тааржыр чүүлдү шилип алыры, эчис-сорулга, кижиниң хуу салымы, проблема, кара дер беп билиишкиннерни билген турар уjurлуг.	Күш-ажыл биле сагыштың аразында харылзааны тодарадып бижиир.	
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежилим»	1	Чугаа сайзырады лганының кичээли	Чогаадыкчы а жыл.	Бот чогаадыкчы а жыл. Бот хыналда «Чүнү канчаар сен?»	Мергежилдерге альбом кылыр.	
17.	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Назын эргилдези, назын моондаа, иштики октаргай деп билиишкиннер-биле таныжар.	Он ийи чылды үлежип алгаш чуруур.	
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Билиглерин хынаарының кичээли	Хыналда, чогаадыкчы а жыл.	ХЫНАЛДА ТЕСТ	Бодун шыдамык кылдыр чаңчыктырарда чүнү канчаарыл? Тодаргай хары тывар.	

19.	Кижиниң хаязы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Төрөл бөлүк улустуң хаязы, ооң шынар талазы-биле аңгылы деп билиишкиннерни билген турар.	Айтырыг ар. 118	
20.	Кижиниң хей-аьды	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Хей-аьт, бедик хей-аьт, хей-аьдын аскымнатпас дэн билиишкиннер.	Айтырыглар ар. 121	
21.	Кижиниң сүлдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Сүлде деп чүл, бедик болгаш чавыс сүлде дугайында буддизмниң өөредиинге даянып билген турар.	Айтырыглар ар. 123	
22.	Кижиниң сузу	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Сус деп чүл, кижиниң сузу канчаар бастынарыл?	Айтырыглар ар. 129.	
23.	Бот ажыл	1		Чогаадыкчы ажыл.	БОТ АЖЫЛ	Буруузун миннирде кандыг сөстөр ажыглаза чогумчалыг болурул? Делгеренге й кылдыр харыылаар.	
24.	Куьт дугайында улусчу бодалдар	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Куьт деп чүл, кижиниң куьду ойлай берип болур, кижиниң хөлегезин чүге базып болбазыл, куьт чүге ээзинден дезе бээрп болурул?	Айтырыглар ар. 135.	
25.	ЧСК «Буян чандылары»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры . Чогаадыкчы ажыл.	Ажык чугаа: буян кылыры, буян чандылары, кижиниң човаа (ооң иштинде ие кижиниң човаа) деп билиишкиннерниң утказын тайылбырлап билген турар ужурлуг.	Онаалга ар. 137.	
26.	Арага дугайы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Арага деп чүл, ону чүү чүведен кылырыл, арага ижериниң культуразы, араганы хемчээл чок ижер болза, кандыг уржуктарга, моондактарга чедирип болурул?	Арагага удур плакат чурук чуруур. (А3)	
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм	1	Чугаа	Беседа.	Шүлүктүң утказын	Шүлүктүң	

	«Иениң каргыжы»		сайзырады лгазының кичээли	Башкының тайылбыры .Сөзүглел- биле ажыл.	сайгарып, ие кижиге төлү кижиниң частырыы кайы-хире берге боорул? дээн чижектиг айтырыгларга түңнел кылып билген турар ужурлуг.	утказын бижимел- биле сайгарар.	
28.	Ниити ужурлар (этикет)	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Этикет деп чүл, аңаа чүлөр хамааржырыл база тыва болгаш орус улустуң чамдык ужурларының ылгалын билген турар ужурлуг.	Айтырыгла р ар 142.	
29.	Бот ажыл	1	Чугаа сайзырады лгазының кичээли	Бот, чогаадыкчы ажыл	Этикетке хамаарыштыр бот ажыл.	Этикет ному тып эккээр. (орус-даа дылда болза)	
30.	Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Шимчениг чүнү илередирил, хол шимчениглериң кандыг чогуумча чок талалары барыл, бут шимчениглериң кандыг чогуумча чок талалары барыл, кижиниң үнүнден чүнбилип ап болурулбаза карактар көрүжүңге хамаарылга.	Айтырыгла р ар 143.	
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры .	Кижиниң кылажы кандыг болурга таарымчалыгыл, кижиниң олуду кандыг болурга таарымчалыг деп санаттынарыл билген турар.	Айтырыгла р ар 145.	
32.	Хыналда ажыл	1	Билиглери н хынаарыны ң кичээли	Хыналда ажыл.	Чыл иштинде өоренген чүүлдерин түңнээр хыналда ажыл.	Е. Танова, А Танов. "Чырык күзел» деп ырының сөстерин доктаадыр	
33.	Түңнел катаптаашкын- кичээл	1	Чугаа сайзырады лгазының кичээли	Чогаадыкчы ажыл. Беседа.	Түңнел- катаптаашкын. Ажык чугаа. Оон ыңай чүнү билип алыксап чоруур мен деп айтырыгга	Түңнел девиз чогаадыр.	

					харыылаар.	
34.	ЧСК «Чырык күзел»	1	Чугаа сайзырады лгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры . Уругларның бодалдар солчуушкуну.	Ырның сөстөрүн сайгарып, чырык күзел деп чүл, чүү чүве хүнден чырык, куштан дүрген бооп болурул ырның сөзүглелинге даянып сайгарган турар.	Чырык деп сөс-биле холбашкан кижиниң сагыш сеткилинге хамаарыштыр кыйгырыг чогаадыр.
35.	ЧСК Чогаадыг «Улусчу ужурлар» деп эртемден чүнү билип алган мен?»	1	Чугаа сайзырады лгазының кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Чогаадыкчы ажыл.	Чайгы онаалгалар.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улсутуң бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998

13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
18. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
22. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдези. Кызыл, 1984
19. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
26. Тыва улустуң алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..